

XVI.Yüzyılda Antalya

Antalya in the XVIth Century

A. Latif ARMAĞAN*

Öz

Coğrafi konumu itibariyle Anadolu'nun güneyinde, Akdeniz'in kuzey kıyısında kendi adını alan körfezin etrafında yer alan Antalya, M.Ö.158 yılında Bergama hükümdarı II. Attalos Fladelfs tarafından kurulmuştur. Adını kurucusundan alan şehir, Osmanlı egemenliğine girinceye kadar Bergama, Roma, Abbasi, Bizans, Ceneviz, Anadolu Selçukluları, Kıbrıs ve Teke-Oğulları'nın egemenliği altında kalmıştır

Yıldırım Bayezid zamanında 1390 yılında Teke-Oğullarından alınarak Osmanlı egemenliğine giren şehir, Anadolu Eyaleti'ne bağlı Teke Sancağı'nın sancak merkezi olmuş ve XV. yüzyıl ortalarına kadar da şehzade sancak merkezliği yapmıştır.

Kıyıda, 25-30 m. yükseklikte dik bir yarla sona eren bir traverten sekisinin üzerinde kurulmuş olan şehrin ilk yerleşme alanı olan bölgede iki çekirdek nokta vardır. Bunlardan biri, Yivli Minare çevresidir. Diğer çekirdek nokta ise Balık Pazarı Sokak ile Zafer Sokak ve Cami Sokağı'nın birleştiği yerdeki burcun çevresidir. Topografyaya, yere ve kale duvarına uygun olarak geçirilen sokaklar, bir yandan da bu iki çekirdek noktaya yönelmişlerdir.

XVI. yüzyıla ait Tahrir Defterleri'nde şehirde yer alan mahalleler, dini, sosyal ve kültürel yapılar hakkında bilgiler yer almaktadır. Yüzyılın ilk yarısında H.937/M.1530-31 yılında şehir 20 mahalleden oluşmaktaydı. Bu tarihte şehirde 3 cami, 16 mescit, 1 medrese, 1 muallimhane, 1 imaret, 2 zaviye, 4 hamam ve kale mevcuttu. Şehirdeki camiler; Cami-i Atik, Cami-i Cedid ve Bali Bey Camileri, mescitler ise Has Balan, Ahi Yusuf, Baba Doğan, Karatay, Makbul Ağa, Limon, Cullah Kara, Mecdüddin, Tuzcu, Bariye, Demirci Süleyman, Arap Reis, Çoban İsa, İskender Bey, Karataş ve Hacı Yusuf mescitleriydi. Bu tarihte şehirde yer alan diğer yapı ve kurumlar ise Mevlana Muhyiddin Medresesi, Hacı Genç Muallimhanesi,

Hace Süleyman Hatip (Mecnun Çelebi) İmaret, Ahikızı ve Hace İbrahim Zaviyeleri ve Antalya kalesidir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında şehirdeki mahalle sayısının 39'a, cami sayısının 4'e, mescit sayısının 28'e ve muallimhane sayısının ise 2'ye yükseldiği görülmektedir. Ayrıca şehirde 1 medrese, 1 inaret, 1 zaviye, 1 mektebhane ve kale yer almaktaydı. Bu yapıların herbirinin ayrı ayrı vakıfları bulunmaktaydı.

Döneme ait arşiv kaynaklarındaki verilere dayanarak yapılan bu araştırmada, XVI. yüzyılda şehirde yer alan yukarıda sayıları ve isimleri belirtilen dini sosyal ve kültürel yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Ayrıca söz konusu yüzyılda şehirde yer alan mahalleler ve nüfus durumları ortaya konarak, XVI. yüzyılın ilk ve ikinci yarısında şehirde oturan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi nüfusun miktarları belirlenmiş ve şehrin tahmini nüfusu belirlenerek, nüfusun dini gruplara göre dağılımı, yüzyıl içinde şehrin nüfusunda meydana gelen değişim ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Antalya, XVI.Yüzyıl, Tahrir Desterleri, Teke Sancağı, Nüfus, Cami, Mescit.*

Abstract

The city of Antalya located on the north shores of the Antalya gulf in Southern Anatolia, was built by Bergama (Pergamum) king Attalos Fladelfs II in 158BC. The city, named after its builder, had been successively held by Bergama, Romans, Byzantium, Anatolian Seljuks, Cyprus and the Teke-Oğulları. The Ottoman rule emerged in Antalya in the reign of Yıldırım Bayezid in 1390. The province of Antalya became both the centre of the Teke sancak (sub-provincial division) and the residence of the crown prince(Şehzâde Sancağı) by the mid-XVth century.

The initial region of settlement in the city, which was situated -on the coast- at a craggy ribbon of some 25-30 metre height, had a divergence in two directions. One is the Yivli Minare district. The other was the bastion in the junction between Balık Pazar street and Zafer-Cami streets. The streets, which gathered round an impressive core, stretched towards these two central points in accordance with regional topography and walls round the fortress.

The tahrir defters(registers) contain a substantial amount of information about the principle historical structures -such as streets and socio-cultural and religious edifices- of this distinctly marked city. In the first half of the XVIth century (in 1530-31), the city consisted in 20 streets, 3 mosques (Cami -i Atik, Cami-i Cedid, Bali Bey), 16 small mosques(the mescits of Has Balan, Ahi Yusuf, Baba Doğan, Karatay, Makbul (Mukbil) Ağa, Limon (Liman), Cüllah Kara, Mücdeddin, Tuzcu, Bariye (Mariya), Demirci Süleyman, Arap Reis, Çoban İsa, İskender Bey, Karataş and Hacı Yusuf), a theological school (the medrese of Mevlana Muhyiddin), a school for teachers(the muallimhane of Hace Genç), a public kitchen (the imaret of Hace Süleyman Hatip/Mecnun Çelebi), 2 lodges of dervishes(the zaviyes of Ahikızı and

Hace İbrahim), 4 baths (hamam) and the Antalya fortress. In the second half of the century, the number of street raised to 39, that of mosque to 4, that of small mosque to 28 and that of muallimhane to 2. At that time, the city embraced 1 medrese , 1 imaret , 1 zaviye , 1 school for training civil servants (mektebhane) and a fortress. All these buildings had their separate vakıfs (pious foundations).

The present study gives detailed information -under the light of archival documents- about the outstanding nature of historical, religious and socio-cultural buildings of the city. Additionally, the Analysis of the changes on the Muslim, Christian and Jewish demographic indications in the city during the century under review was also discussed within the context of the study.

Key Words: *Antalya, XVIth Century, The Tahrir Defters, Teke Sancak, Demography, Mosque, Small Mosque.*

Anadolu'nun güneyinde, aynı adı taşıyan körfezin kuzey-batısında kurulmuş bir şehir olan Antalya, 36 derece 06 dakika ve 37 derece 27 dakika kuzey enlemleri ile 29 derece 14 dakika ve 32 derece 27 dakika doğu boylamları arasında yer almaktadır¹ Güneyinde doğal bir sınır olarak Akdeniz'in yer aldığı şehrin kuzeyinde Beydağları, doğusunda Vezirdağı, batısında ise Tahtalar Dağı bulunmaktadır².

Pamfilya bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Antalya, M.Ö.158 yılında Bergama hükümdarı II. Attalos Fladelfs (M.Ö. 159-138) tarafından kurulmuştur³. Adını kurucusundan alan ve Antik çağlarda Attaleai adı ile anılan şehir, Atalia, Adalia, Ortaçağ Batı kaynaklarında Satalia, Arap ve Türk kaynaklarında ise Antaliyye, Adalya şeklinde geçmektedir⁴. Şehir kurulmadan önce de burasının bir yerleşme yeri olması muhtemeldir. Antalya'nın bulunduğu mevkide, eski dönemlere ait bir liman kentinin kurulmasını kolaylaştıran doğal şartlar dikkati çeker. Karaların içine doğru sokulmuş körfezin nihayetinde bulunan bu mevki, Akdeniz'den Anadolu içlerine nüfuz etmek bakımından elverişli bir coğrafi konuma sahiptir.⁵

* Yrd. Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867)", *E.Ü. Tarih İncelemeleri Dergisi*, VII (1992), s. 133; Besim Darkot, "Antalya", *İA.*, C. I, s. 459; "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C.II, s.748.

² Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Geographie Administrative*, Paris, 1890, s. 861.

³ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, İstanbul, 1993, s.195; Charles Texier, *Küçük Asya*, çev. Ali Suad, C.III, İstanbul, 1339-1340, s. 251; Darkot, "Antalya", *İA.*, C. I, s. 459.

⁴ Feridun Emecen, "Antalya", *TDVİA.*, C. III, s. 232-233.

⁵ Darkot, "Antalya", *İA.*, C. I, s. 459-460; "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C. II, s. 764.

XVI. Yüzyılda Antalya

Osmanlı hakimiyetine girinceye kadar Bergama, Roma, Bizans, Anadolu Selçukluları, Kıbrıs ve Hamid-Oğulları'nın Antalya kolu olan Teke-Oğulları'nın hakimiyeti altında kalan Antalya⁶, Yıldırım Bâyezid zamanında 1390 yılında Osmanlıların eline geçmiştir⁷. Yıldırım Bâyezid, şehri ele geçirdikten sonra Antalya muhafızlığına Firuz Bey'i getirmiş ve burayı Teke-ili ile beraber önce oğlu İsa Çelebi'ye, sonra ise diğer oğlu Mustafa Çelebi'ye sancak olarak vermiştir⁸.

Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra aynı zamanda bir şehzade sancağı⁹ olan Teke Sancağı'na sancak merkezliği yapan Antalya'ya, Şehzade İsa ve Mustafa Çelebilerden başka, XVI. yüzyılın başlarında 1502'de II. Bâyezid'in oğlu Sultan Korkud'un tayin edildiği görülmektedir. Korkud, 1509 yılına kadar burada ikamet etmiş ve saltanat mücadelesini buradan sürdürmüştür¹⁰.

1. Şehre Ulaşan Ana Yollar:

Torosların ötesindeki geniş Antalya Körfezi hinterlandının deniz yolu ile çıkış kapısı olan Antalya, stratejik bir sahada yer alması nedeniyle hem karadan hem de denizden ulaşım imkanına sahiptir. Şehre ulaşan ana karayollarından biri, Antalya'yı Isparta'ya bağlayan kuzey yoludur. Antalya'dan başlayan bu yol; Düden Suyu, Payam Ağacı, Kestel Gölü (Şaban Ağa Gölü) ve Ağlasun üzerinden Isparta'ya ulaşmaktaydı¹¹. Buradan

⁶ Antalya'nın tarihi gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. A. Latif Armağan, "XVI. Yüzyılda Teke Sancağı (Tapû-Tahrîr Defterlerine Göre)", Ankara, 1996, s. 217-221 (Basılmamış Doktora Tezi); Süleyman Fikri Erten, *Antalya Livâsı Tarihi*, İstanbul, 1338-1340, s. 27-31, 69-70; Aynı yazar, *Antalya Vilâyeti Tarihi*, İstanbul, 1940, s. 25, 30-37, 80-85, 89-93; Hasan Moğol, *XX. Yüzyılın Başlarında Antalya*, Ankara, 1991, s. 17-28; Darkot, "Antalya", *İA.*, C. I, s. 460.

⁷ Antalya'nın Osmanlılara geçiş tarihi hususunda çeşitli rivayetler vardır. Bu konuda bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara, 1982, s. 265-266.

⁸ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1984, s.68; Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Teke-ili", *TTEM.*, sene 14, 2(79), s. 67, 71, 72.

⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, s. 500; Aynı yazar, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1984, s.122-123.

¹⁰ Erten, *Antalya Livâsı Tarihi*, s.70; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, sadeleştiren: Neşet Çağatay, C.I-II, Ankara, 1987, s. 56; Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s.26, 30; Aynı yazar, "Antalya", *TDVİA.*, C.III, s.234.

¹¹ Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yolları*, çev. Hamid Sadi Selen, C.II, s. 27, (T.T.K. Kütüphanesindeki basılmamış çeviri eser); Texier, *a.g.e.*, C. III, s. 253; Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylian Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964, s. 12, 13, 15.

ise Keçiborlu, Afyonkarahisar, Kütahya güzergahını takip ederek Bursa ve ana ticaret yollarına bağlanmaktaydı¹². İkinci yol, kuzey-doğuya doğru uzanan sahada ilerleyen en kısa Antalya-Konya yoludur. Bu yol Perge, Köprü Çayı kenarındaki Aspendos (Belkıs), Kargı Hanı, Eynif (Enif) Ovasında Tol Hanı, Gembus Ovasında Ortapayam Hanı güzergahını takip ederek Seydişehir ve Beyşehir üzerinden Konya'ya ulaşmakta¹³ ve burada Anadolu'dan geçen ana ticaret yolları ile birleşmekteydi¹⁴. Üçüncü yol ise, sahil kenarını doğu-batı yönünde takip ederek Güney Anadolu kentlerini birbirine bağlamaktaydı. Antalya'dan başlayan bu yol, Kargı Hanı'na kadar ikinci yoldaki güzergahı takip etmekte, buradan doğuya doğru ilerleyerek Pazarcık, Manavgat, Alara ve Şarapsa Hanı üzerinden Alâiye'ye ulaşmaktaydı¹⁵. Alâiye'den yine doğu istikametinde ilerleyen bu yol Ermenek, Mut, Silifke, Mersin, Tarsus güzergahıyla Adana, Halep ve Şam'a kadar uzanmaktaydı¹⁶. Bölgeye ulaşan yollardan birisi de, Batı Anadolu'dan gelen Denizli-Antalya yoludur. Bu yol, Denizli'den başlayarak Kazıkbeli, Asi Karaağaç (Acıpayam), Tefenni, İstanos (Korkuteli) üzerinden Antalya'ya ulaşmaktaydı¹⁷. Yine, bölgeye ulaşan ve eski Selçuk yolu olarak bilinen bir diğer yol da Burdur üzerinden Antalya'ya ulaşmaktaydı¹⁸.

Kıyı şeridindeki ovalardan hemen sonra dağlık alanların başlaması Antalya'nın iç kesimlerle olan ilişkilerini sınırlandırmıştır. Bu yüzden Antalya ile en kolay ilişkiler kıyı şeridi üzerinden ve deniz yolu ile kurulmuştur¹⁹. Kurulduğu yerin ticaret ve deniz aşırı ulaşımına uygun olması, Antalya'yı kurulduğu dönemden itibaren Güney Anadolu'daki temel giriş-çıkış limanlarından birisi yapmıştır. Anadolu'nun içlerinden karayolu ve kervanlarla gelen mallar, Antalya Limanı'nda gemilere yüklenerek deniz yoluyla Mısır (İskenderiye), Suriye ve Dimyat'a gitmekteydi²⁰. Türk tacirleri

¹² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, C.I, İstanbul, 1979, harita III; Taeschner, *a.g.e.*, C.I, harita.

¹³ Erten, *Antalya Vilâyeti Tarihi*, s. 75; Flemming, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁴ Konya'dan geçen ana ticaret yollarının güzergahları için bkz. Akdağ, *a.g.e.*, C.I, s. 34; Halil İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten.*, XXIV/93 (1960), s. 46.

¹⁵ Flemming, *a.g.e.*, s. 13-14.

¹⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, C. IX, İstanbul, 1935, s. 268-293; Taeschner, *a.g.e.*, C. II, s. 28-30; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, C.I, Ankara, 1959, s. 49.

¹⁷ Taeschner, *a.g.e.*, C.II, s. 108.

¹⁸ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, 1993, s. 275.

¹⁹ Antalya'nın coğrafi ve topografik konumu ile limanının bulunduğu yer hakkında bkz. "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C.II, s. 818-822; Texier, *a.g.e.*, C. II, s. 251.

²⁰ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C. I, İstanbul, 1989, s. 210.

yükte ağır pahada hafif kereste, demir, sahtiyân, zift gibi malları Antalya'dan deniz yolu ile, kıymetli mallarını ise kervanlarla karayolu ile göndermekteydiler²¹.

Antalya Limanı'ndan başlayarak Kıbrıs, Şam, İskenderiye, İstanbul, Venedik gibi şehirlere ulaşan deniz yolu, XVI. yüzyılda eski önemini kaybetmekle birlikte kullanılmaya devam edilmiştir. Devlet görevlilerinin Mısır'a gidip gelirken daha kısa zamanda ulaşımın sağlanması nedeniyle deniz yolunu kullandıkları belgelerden anlaşılmaktadır²².

Gerek kara ve gerekse deniz yolu ile Antalya'ya ulaşımı sağlayan bu yollar, hem eski çağlarda hem de Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde önemini korumuşlardır. Muhtelif tarihlerde şehre gelen İbni Batuta ve Evliyâ Çelebî gibi ünlü seyyahlar bu yolları takip ederek şehre ulaşmışlardır. Şehre ulaşan yollar, şehri çevreleyen surların belirli noktalarında yer alan kapılardan içeri girmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında, şehre giriş-çıkış yapılan 13 kapının bulunduğu tahmin edilmektedir²³.

2. Şehrin Fizikî Yapısı ve Nüfus Durumu:

Kıyıda, 25-30 m. yükseklikte dik bir yarla sona eren bir traverten sekisinin üzerinde kurulmuş olan Antalya, kuzeyde ise bir dağın eteğinde yer almaktaydı. Şehrin sokakları düzensiz ve evleri ahşaptı²⁴. Ahalisinin çoğu, çok sıcak olması nedeniyle yaz mevsimini İstanos Yaylası'nda geçirirdi²⁵. Buna karşın, kışları ılık geçtiği için kışlık ikamet yeri olmuştur. Selçuklu sultanlarının Antalya ve Alâiye'nin fethinden sonra bir süre kışları buralarda geçirdikleri bilinmektedir²⁶.

Şehrin ilk yerleşme alanı olan bölgede iki çekirdek nokta vardır. Bunlardan biri Yivli Minare çevresidir. I. Alaaddin Keykubad (1219-1236) döneminde yapılmış olan Yivli Minare'nin yanında 1373 yılında yapılmış

²¹ İnalçık, *a.g.m.*, s. 47.

²² Bu konuda bkz. BOA. MD., C. 1, s. 171/978; BOA. MD., C. 3, s. 359/1060; BOA. MD., C. 6, s. 574/1259; BOA. MD., C. 7, s. 151/387, 689/1902; BOA. MD., C. 10, s. 198/298; BOA. MD., C. 14, s. 9/13, 949/1406; BOA. MD., C. 19, s. 58/129; BOA. MD., C. 31, s. 265/586; Flemming, *a.g.e.*, s. 109.

²³ Özdemir, *a.g.m.*, s. 136-137.

²⁴ "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C. II, s. 781; "Antalya", *Türk Ansiklopedisi*, C. III, s. 94.

²⁵ Evliyâ Çelebî, *a.g.e.*, C. IX, s. 289.

²⁶ Darkot, "Antalya", *İA.*, C.I, s. 460.

olan cami vardır. Diğer çekirdek nokta ise, Balık Pazarı Sokak ile Zafer Sokak ve Cami Sokağı'nın birleştiği yerdeki burcun çevresidir. Topografyaya, yere ve kale duvarına uygun olarak geçirilen sokaklar, bir yandan da bu iki çekirdeğe yönelmişlerdir²⁷.

Muhtelif tarihlerde şehre gelen seyyahlar Antalya hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. H.732/M.1331-32 yılında Antalya'ya gelen İbni Batuta, Hıristiyan tâcirlerin, şehrin en eski yerleşikleri olan Rumların, Yahudilerin, Müslüman ahalinin ve şehirdeki yöneticilerin etrafı surlarla çevrili ayrı mahallelerde oturduklarını belirtmekte ve Müslüman ahalinin asıl şehirde yaşadığını bildirmektedir. Şehrin çevresinin de büyük bir surla kuşatıldığını ifade eden İbni Batuta, şehirde cuma namazı kılınan bir cami ile medrese ve zâviyenin, çok sayıda hamamın, düzenli ve geniş çarşıların bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, bağ ve bahçeleri çok, meyveleri leziz olan şehrin, soğuk su kaynaklarına sahip olduğunu bildirmektedir²⁸. İbni Batuta'nın verdiği bilgilerden bu tarihte şehir halkının, ırk ve dinlerine göre surlarla çevrili ayrı mahallelerde oturdukları ve mahalleler arasındaki irtibatın surlardan açılan kapılarla sağlandığı anlaşılmaktadır.

Şehri ziyaret eden bir diğer ünlü seyyah ise Evliyâ Çelebî'dir. H.1082/M.1671-72 yılında Antalya'ya gelen Evliyâ Çelebî, şehrin fizikî yapısı ve şehirdeki dinî, sosyal ve kültürel yapılara ilişkin çok değerli bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgilere göre, bu tarihte şehirde 28 mahalle bulunmaktaydı. Bu mahallelerin 4'ü kale içinde, 24'ü ise kale dışında idi. Kale dışındaki mahallelerin 4'ü Rum Mahallesi idi. Şehirde 190 hane Rum olup, hepsi Türkçe konuşmaktaydı. Kale içinde 3000 kadar kiremit örtülü eski ev ve 70 sokak mevcuttu. Sokaklar temiz ve kaldırımlıydı. Şehrin üç tarafı bahçelerle çevriliydi. Limana bakan şehrin evleri bağ ve bahçeli olup, her evde çardak bulunmaktaydı. Bedesteni sur dışında bulunan şehrin dışarı ile irtibatını 4 büyük kapı sağlamaktaydı. Kapılardan biri karaya, üçü ise limana açılmaktaydı. Kara tarafına açılan kapı *Şâhrâh*²⁹ denilen taşra varoş kapısıdır. Limana açılan kapılar ise Büyük Liman Kapısı, Oda Kapısı ve Gümrük Kapısı'dır. Şehrin dışarıyla bağlantısını sağlayan bu kapılardan başka ayrıca, mahalleler arasında irtibatı sağlayan 22 kapı daha bulunmaktaydı. Bu kapılardan bazıları geceleri kapanır, bazılarından ise kefil göstererek çıkış yapılabilirdi. 200 parça gemi alabilen şehrin limanı

²⁷ "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C.II, s. 830.

²⁸ İbni Batuta, *Seyahatnâme*, mütercim: M. Şerif, C. I, İstanbul, 1333-1335, s. 311-312.

²⁹ Kale Kapısı da denilen bu kapı iç içe girmiş iki-üç kapı şeklindedir. XX. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdüren kapı daha sonraları yıktırılmıştır. (Bkz. Erten, *Antalya Tarihi*, Antalya, 1948, s. 69).

işlek ve güvenli bir limandı. Limanın ağzında iki büyük kule bulunmaktaydı. Bu tarihte şehirde cuma namazı kılınan 11 cami³⁰, çok sayıda mescit, 7 medrese³¹, 17 sıbyân mektebi, 1 dârü'l-hadîs, 1 dârü'l-kur'an, 7 tekke³², 1 mevlevîhâne, 9 han³³, 8 hamam³⁴, 200'den fazla çeşme ve çok sayıda türbe ve ziyaret yerleri ile 500 dükkan mevcuttu. Su ihtiyacı Düden Çayı'ndan karşılanan şehir limon, kebbâd³⁵, turunç, hurma, zeytin, şeker kamışı, incir ve narı ile meşhur idi³⁶.

XVI. yüzyılda Antalya'nın fizikî yapısı hakkında döneme ait Tahrîr Defterleri'nde kayıtlar bulunmaktadır. Defterlerde şehrin mahalleleri, dinî, sosyal ve kültürel yapılar hakkında bilgiler yer almaktadır. Yüzyılın ilk yarısına ait H.937/M.1530-31 tarihli İcmâl Defteri'ne göre, Antalya Şehri 20 mahalleden oluşmaktaydı. Bu tarihte şehirde 3 cami, 16 mescit, 1 medrese, 1 muallimhâne, 1 imâret, 2 zâviye ve 4 hamam bulunmaktaydı. Şehirdeki camiler; Câmî-i Atîk, Câmî-i Cedîd ve Bali Bey camileri, mescitler ise Has Balaban, Ahî Yusuf, Baba Doğan, Karatay, Makbûl (Mukbil) Ağa, Limon (Liman), Cüllâh Kara, Müceddedîn, Tuzcu, Bâriye (Marıya), Demirci Süleyman, Arab Reis, Çoban İsa, İskender Bey, Karataş ve Hacı Yusuf mescitleriydi. Camiler ve ilk 13 mescit buldukları mahallelere isimlerini vermişlerdir. Cami ve mescitler dışında şehirde yer alan diğer yapılar ise Mevlânâ Muhyiddîn Medresesi, Hâce Genç Muallimhânesi, Hâce Süleyman Hatîb (Mecnûn Çelebi) İmâreti ile Ahîkızı ve Hâce İbrahim zâviyeleridir³⁷.

³⁰ Bu tarihte şehirdeki camiler, 1570 yılında Kuyucu Murad Paşa tarafından yaptırılmış olan Murat Paşa Camii, kiliseden çevrilme Eski (Alaaddin) Camii, Tekeli Paşa Camii, yine kiliseden çevrilmiş olan Hünkâr Camii, Yeni Camii ya da Sultan Korkud Camii, Karadayı (Karatay) Camii, Bakıcı-zâde Camii, II. Bâyezid döneminde kubbe veziri olan Bali Paşa'nın yaptırdığı Bali Paşa Camii, Yassı Minare Camii, Sofular Camii, Şeyh Camii ve Güzergâh Camisi'dir. (Bkz. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C. IX, s. 288-289).

³¹ Evliyâ Çelebi şehirde 7 medresenin bulunduğunu bildirmekte, fakat eserinde üç medreseden bahsetmektedir. Bu medreseler; Eski Cami'nin yanındaki Ulu Cami (Yivli Minare) Medresesi, Darbhâne Medresesi ve Sultan Mahmud'un Nakşi Cihan Medresesi'dir. (Bkz. *Aynı eser*, C. IX, s. 287-288).

³² Eserde üç tekkenin ismi geçmektedir. Bunlar; Gülşeni, Ahî Sultan Kızı ve Koyun Baba Tekkeleridir. (Bkz. *Aynı eser*, C. IX, s. 288).

³³ Şehirdeki hanlar, kale içinde gümrük dibindeki Bezir Hanı, Kapan Hanı, Dorvalı Hanı, Çavuş Hanı, Serçe Bani Hanı, Murat Paşa Hanı, Pirinç Hanı ve Rum Ali Hanı ile kale dışındaki Dizdar Cafer Ağa Hanı'dır. (Bkz. *Aynı eser*, C. IX, s. 288).

³⁴ Şehirdeki hamamlar, kale içinde Çukur Hamam, Nazır Hamamı, Paşa Hamamı, Büyük Hamam ve Mevlevîhâne Hamamı, kale dışında ise Bali Bey Hamamı, Çavuş Hamamı ve Şeyh Hamamı'dır. (Bkz. *Aynı eser*, C. IX, s. 288).

³⁵ Kebbâd, büyük ve yumuşak bir limon türüdür.

³⁶ Evliyâ Çelebi'nin Antalya ile ilgili verdiği bilgiler için bkz. *Aynı eser*, C. IX, s. 285-289.

³⁷ BOA. TD., No: 166, s. 575, 584, 588-589.

H.996/M.1588 tarihli Mufassal Deftere göre XVI. yüzyılın ikinci yarısında şehirdeki mahalle sayısı 39'a yükselmiştir. Bu tarihte şehirde 4 cami,³⁸ çok sayıda mescit ve Hatîb Süleyman (Mecnûn Çelebî) İmâreti yer almaktaydı³⁹. Şehirde mevcut diğer dinî, sosyal, eğitim vb. kurum ve yapılar hakkında defterde herhangi bir kayıt bulunmamasına rağmen, yüzyılın ilk yarısına ait İcmâl Defter'de yer alan kurum ve yapıların varlıklarını sürdürdükleri döneme ait diğer arşiv belgelerinden de anlaşılmaktadır.

II. Selim dönemine (1566-1574) ait Evkâf Defteri⁴⁰ ile aynı içeriğe sahip H.1015/M.1606-1607 tarihli Teke Evkâf Defteri'ne göre⁴¹, Antalya Şehri'nde vakıf gelirleri olan 4 cami, 28 mescit, 1 imâret, 1 medrese, 1 zâviye, 2 muallimhâne ve 1 mektebhâne bulunmaktaydı. Bu eserlerden her birinin ayrı vakıfları vardı.

Antalya'da çeşitli dönemlere ait çok sayıda esere rastlanır. Türk hakimiyetine geçtikten sonra, özellikle Selçuklular zamanında bir çok eser yaptırılmıştır. Fakat, bu eserlerin önemli bir kısmı daha sonraki dönemlerde harap hale gelmiştir. Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra da şehirde muhtelif dönemlerde çeşitli eserler yaptırılmıştır. Şehirde bugüne ulaşan başlıca tarihi eserler arasında, Yivli Minare Camii (Ulucami, XIII. yüzyıl), Ahî Yusuf Mescidi (1249), Bali Bey Camii⁴² (XV. yüzyıl), Cami-i Kebîr, Cumanun Camii, Kesik Minare adlarıyla da bilinen Korkud Camii (XV. yüzyıl), Mehmed Paşa Camii⁴³ (XVI. yüzyıl), Müsellim Camii (1795), Murad Paşa Camii⁴⁴ (1570), Şeyh Sinan Camii (XVII. yüzyıl), Karatay Medresesi (1250), Ulucami Medresesi (XIII. yüzyıl) ve Atabey Armağan Medresesi (1239) sayılabilir⁴⁵.

Bizans döneminde Antalya fiziki yönden pek gelişme göstermemiştir. Şehir, Helenistik dönemde limanı kuşatan ve doğuya doğru uzanan kesimde iken, daha sonra güneydoğudaki geniş alan surlarla çevrilerek şehir

³⁸ Bu tarihte şehirde yer alan dördüncü cami 1570 yılında Kuyucu Murad Paşa tarafından yaptırılan Murad Paşa Camii'dir.

³⁹ TKGM. KK., No: 107, vr.1/b-10/b, 62/2-a, 67/2-b.

⁴⁰ TKGM. KK., No: 567, vr.1/b-18/b.

⁴¹ BOA. MAD., No: 617, s. 258-273.

⁴² II. Bâyezîd döneminde vezirlik yapmış olan Antalyalı Bali Paşa ve camii için bkz. Erten, *Antalya Livası Tarihi*, s. 101.

⁴³ Tekeli Mehmed Paşa ve Has Balaban Mahallesindeki Camii için bkz. Erten, *Antalya Livası Tarihi*, s. 99-100.

⁴⁴ Kuyucu Murad Paşa Camii ve şehir dışında yaptırdığı imaret için bkz. BOA. MD., C. 31, s. 331/738 (H.20 Receb 985/M. 3 Ekim 1577); BOA. MD., C. 60, s. 229/543 (H. 17 Cemaziye'l-ı evvel 994/M. 6 Mayıs 1586); Erten, *Antalya Livası Tarihi*, s. 92-99.

⁴⁵ Emecen, "Antalya", *TDVİA.*, C. III, s. 236; Darkot, "Antalya", *İA.*, C. I, s. 461.

katılmıştır. X. yüzyılda ise, kara tarafına ikinci bir sur yapılarak şehrin gelişmesi ve yapılaşması sağlanmıştır. Böylece liman ve çevresi bir iç kale durumunda kalmış ve yöneticilere ayrılmıştır. Tersaneyi kuşatan tarafta ikinci bir duvar inşasıyla, tersane arkasındaki Ahî Yusuf Mescidi merkez olmak üzere bir yerleşme şeridi ortaya çıkmıştır. Selçuklu döneminde surlarla çevrili kapalı bir şehir olan Antalya, Osmanlılar zamanında fizikî yönden gelişerek sur dışına doğru yayılmaya başlamıştır. Çarşı ve pazarların da sur dışında yer alması bu gelişmeyi yönlendirmiştir⁴⁶.

XVI. yüzyılın ilk yarısında H.937/M.1530-31 yılında şehirde 20 mahalle bulunmaktaydı. Bu mahallelerin hemen hepsi bir cami, mescit veya imaretin çevresinde teşekkül etmişti. Şehirde yaşayan gayr-i Müslim nüfusun ayrı mahalleleri bulunmuyordu. Müslüman halkla karışık olarak yaşayan Hıristiyan ve Yahudiler, defterde *Cemâ'at-i Gebrân* ve *Cemâ'at-i Yahudiyân* şeklinde mahallelerin sonunda toplu olarak kaydedilmişti. Bu tarihte şehrin en kalabalık mahalleleri, Mescid-i Makbul (Mukbil) Ağa, Mescid-i Ahî Yusuf, Mescid-i Has Balaban, Mescid-i Demirci Süleyman, Cami-i Cedîd, Cami-i Atîk, Mescid-i Tuzcu, Mescid-i Ahîkızı ve Cami-i Bali Bey mahalleleriydi. Mescid-i Karatay, Mescid-i Müceddin, İmarat-i Mecnun Çelebî (Hatib Süleyman), Mescid-i Cüllah Kara, Mescid-i Limon (Liman), Mescid-i Babadoğan, Mescid-i Bariye (Mariya), Mescid-i Subaşı Ali, Mescid-i Reis (Mahmud Reis), Mescid-i Karapaşa (Elmalu) ve Mescid-i Hacı İlyas mahalleleri şehirde yer alan diğer mahallelerdi. H. 937/M1530-31 yılında 474'ü Müslüman, 96'sı Hıristiyan ve 18'i Yahudi olmak üzere 588 hane, 35'i Müslüman, 10'u Hıristiyan ve 2'si Yahudi olmak üzere 47 mücerred, 1'i Müslüman, 1'i Hıristiyan olmak üzere 2 kara ve 64 muaftan ibaret olan şehrin tahmini nüfusu 3281'dir⁴⁷.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde Antalya, sur dışına taşan gelişmiş bir şehir durumundaydı. Nitekim H. 996/M. 1588 yılında şehirdeki mahalle sayısı 39'a yükselmiştir. Bu tarihte şehirdeki en kalabalık mahalle Mescid-i Has Balaban Mahallesi, en az nüfusa sahip mahalle ise Mescid-i Zorbalu Mahalle'sidir. 1588 yılında şehrin nüfusu artış göstererek 536'sı Müslüman, 133'ü Hıristiyan ve 4'ü Yahudi olmak üzere 673 hane, 353'ü Müslüman, 62'si Hıristiyan ve 5'i Yahudi olmak üzere 420 mücerred ve 126'sı Müslüman, 5'i Hıristiyan olmak üzere 131 muaftan oluşmaktaydı⁴⁸. 1588

⁴⁶ Emecen, "Antalya", *TDVİA*, C. III, s. 234.

⁴⁷ Şehirdeki mahalleler ve nüfus durumları hakkında geniş bilgi için bkz. BOA. TD. No: 166, s. 575.

⁴⁸ 1588 yılında şehirdeki mahallelerin isimleri ve nüfus durumları hakkında geniş bilgi için bkz. TKGM. KK. No: 107, vr. 1/b-12/a.

yılında şehrin tahminî nüfusu, yüzyılın ilk yarısına göre % 33.7'lik bir artış göstererek 4388 olmuştur. Şehrin nüfusu ile ilgili elde edilen bu rakamlara göre Antalya, XVI. yüzyıl Anadolusunun orta büyüklükteki şehirleri arasında yer almaktaydı⁴⁹.

3. Antalya Kalesi:

Antalya Kalesi, şehrin de kurucusu olan Bergama hükümdarı II. Attalos Fladelfs tarafından M.Ö. 158 yılında yaptırılmıştır. Şehrin tarihî gelişimine uygun olarak kale, egemen olan devletler tarafından zaman zaman tamir ve takviye edilmiştir.

Liman etrafında yer alan şehrin eski nüvesini kuşatan ve onu dahilen tâlî kısımlara ayıran kale ve surlar, esas itibarıyla eski çağlardan kalma ise de, orta ve hatta yeni çağlarda bir çok defa tamir edilmiş ve genişletilmiştir. Türkler de Antalya Kalesi'nin tahkimatında bir çok ilave ve tadiller yapmışlardır⁵⁰. Antalya Kalesi'nin Türkler tarafından tamiri, şehrin Selçuklular tarafından fethiyle başlamıştır. Kalenin Türkler tarafından ilk tamiri, Antalya'nın 5 Mart 1207 tarihinde I. Gıyâseddîn Keyhüsrev tarafından fethedilmesinin hemen ardından yapılmıştır⁵¹. Antalya, 1215 yılında Gautier de Montbéliard'ın Kıbrıs'tan gelerek şehri işgal etmesinden bir yıl sonra 23 Ocak 1216 tarihinde I. İzzeddîn Keykâvus tarafından geri alınarak tekrar Selçuklu topraklarına dahil edilmiştir. Bu tarihten sonra kale ve surlar ikinci defa tamir edilerek şehirde bir tersane kurulmuştur⁵².

Antalya Kalesi Beylikler döneminde de tamir edilmiştir. 24 Ağustos 1361'de Antalya'yı zapteden Kıbrıs kralı Pierre'ye karşı, uzun ve kararlı bir mücadeleye girişen Sultânü's-Sevâhil Emir Mübârizeddîn Mehmed Bey'in 14 Mayıs 1373'de Antalya'yı yeniden fethetmesinin ardından kale Türkler tarafından üçüncü defa tamir edilmiştir⁵³.

Osmanlılar zamanında da kale ve surlar muhtelif tarihlerde tamir edilmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere, Ankara Savaşı'ndan sonra Teke Beyi olan Osman Çelebî, Karaman-oğlu II. Mehmed Bey ile anlaşarak Antalya üzerine hareket etmiş ve ani bir gece baskınıyla Firuz Bey'in oğlu Antalya muhafızı Hamza Bey tarafından İstanos'ta öldürülmüştü. Müttefikinin ölümünden etkilenen Karaman-oğlu II. Mehmed Bey ordusu ile hareket ederek Antalya'yı kuşatmış, fakat kaleden atılan bir gülle parçasının

⁴⁹ Suraiya Faroqi de, XVI. yüzyılın ilk yarısında Anadolu şehirlerini içine alan haritasında Antalya'yı orta büyüklükteki şehirler arasında göstermiştir (Bkz. Faroqi, *a.g.e.*, s. 14-15).

⁵⁰ Darkot, "Antalya", *İA.*, C. I. 461.

⁵¹ Erten, *Antalya Tarihi*, s. 81; H. Moğol, *a.g.e.*, s. 63.

⁵² Darkot, "Antalya", *İA.*, C. I, s. 460; Flemming, *a.g.e.*, s. 10.

⁵³ H. Moğol, *a.g.e.*, s. 63; Erten, *Antalya Livâsı Tarihi*, s. 101

isabet etmesiyle kendisi de ölmüştü⁵⁴. 1423 yılında gerçekleşen bu kuşatma süresince kale duvarları fazlasıyla yıpranmış olduğundan kale Türkler tarafından dördüncü defa tamir edilmiştir.

Antalya Kalesi'nin beşinci defa tamiri, 1472 yılında Fatih Sultan Mehmet'in Uzun Hasan ile mücadelesi sırasında, Uzun Hasan'ın müttefiki olan Pietro Macenigo(Pier Müzeniko)'nun Antalya kıyılarını tahrip edip, şehri yağmalamasından sonra gerçekleşmiştir. Bu olayın ardından kale ve surlar tamir edilmiştir⁵⁵. Antalya Kalesi, 1659'da Antalya mutasarrıfı olan Körbey lakablı Mustafa Paşa⁵⁶, 1809'da ise Tekeli-oğlu Hacı Mehmed Ağa'nın oğlu İbrahim Bey'in isyanları sonunda tamir edilmiştir⁵⁷.

Büyük tamiratlar olmamakla birlikte, Antalya Kalesi'nin XVI. yüzyılda da zaman zaman tamir edildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. H.963/M.1555-56 tarihli bir belgeden, bu tarihte *emâneten* idare edilen Antalya İskelesi Gümrüğü'ne bağlı mukâta'aların yıllık gelirlerinden 17.794 akçelik bir meblağın Antalya Kalesi'nin tamiri için sarf edildiği görülmektedir⁵⁸. H.975/M.1568 tarihli diğer bir belgede, Antalya Limanı ağzındaki iki tarafında zincir gerili burgazların (kule) dipleri dalgalardan harap olup tamire muhtaç olduğundan, Rodos Kalesi'nin tamiri bittikten sonra Antalya Kalesi'nin de tamirine başlanması istenmektedir. Kalenin tamiri için 41.000 akçelik bir meblağ ayrılmıştır⁵⁹. Yine aynı yıla ait bir başka belgede ise, kalenin onarımı için Rodos muhafazasında olan Hâssa kadirgalarından iki parça kadirga ile bir kıt'a taş gemisinin görevlendirildiği ifade edilmiştir⁶⁰. H. 987/M. 1579 yılına ait bir kayıta da, Livâ-i Teke, Hamid ve Alâiye Mukâta'aları gelirlerinden 3000 akçenin Antalya Kalesi'nin tamiri için sarf edilmek üzere kale dizdarı Mustafa'ya verildiği ifade edilmiştir⁶¹. H. 992/M. 1584 yılına ait diğer bir kayıta da, Antalya Kalesi'nin onarımı için her yıl mîrîden1000 akçe ayrıldığı ifade edilerek, 8300 akçe timarla dizdarlığa atanan Mahmud'un bu 1000 akçeyi almayıp, kendi cebinden de 1000 akçe katarak her yıl kalenin onarımı için 2000 akçe vermek şartıyla dizdarlığa atandığı belirtilmiştir⁶².

⁵⁴ Erten, *Antalya Tarihi*, s.82; Aynı yazar, *Antalya Livâsı Tarihi*, s. 64; Ali, *a.g.m.*, s. 82; Flemming, *a.g.e.*, s. 125; N. Sevgen, *a.g.e.*, C. I, s. 172.

⁵⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara, 1983, s. 96; Erten, *Antalya Tarihi*, s. 83.

⁵⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, Kısım I, Ankara, 1983, s. 396.

⁵⁷ Erten, *Antalya Tarihi*, s. 83.

⁵⁸ BOA. MAD., No: 619, s. 13-15.

⁵⁹ BOA. MD., C. 7, s. 549/1553 (H. 16 Zi'l-hicce 975/M. 12 Haziran 1568).

⁶⁰ BOA. MD., C. 7, s. 330/949 (H. Gurre-i Ramazan 975/M. 29 Şubat 1568).

⁶¹ BOA. MD., C. 41, s. 212/475 (H. 10 Şevvâl 987/M. 30 Kasım 1579).

⁶² BOA. Rûznâme, No: 76, s. 35-36 (H. 20 Safer 992/M. 4 Mart 1584).

XVII. yüzyılın başlarına ait H.1013/M.1604 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, bu tarihte gerek Celâli eşkıyasının fesadından gerekse deniz korsanlarının saldırılarından ve birbirlerine düşen 3-4 dizdarın faaliyetlerinden Antalya Kalesi harabeye dönmüştü. Bu durumun giderilmesi için, kaleye günlük 20 akçe ulufe ile dizdar tayin edilmiş ve 8300 akçelik dizdar timarının ise dört yıl süresince kalenin tamir ve bakımına harcanması kararlaştırılmıştı⁶³. Yine aynı yıla ait bir başka kayıta ise, kale dizdarı olan Ömer kalenin tamiri için 100.000 akçe sarfettiğini iddia etmekteydi⁶⁴.

Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar zamanında Antalya Kalesi'nde yapılan tamiratlar hakkında bu bilgileri verdikten sonra, kale ve şehrin surları ile ilgili bazı bilgiler verilmesi de yerinde olacaktır. Antalya Körfezi etrafında kümelenen şehri bir baştan bir başa surlarla kuşatacak şekilde inşa edilmiş olan Antalya Kalesi, *dış kale* ve *iç kale* olmak üzere iki kısımdan meydana gelmekteydi. Kaleyi dıştan çeviren surların içinde kalan bölüme *dış kale*, yöneticilerle maiyetinin oturdukları iç surların çevirdiği bölüme ise *iç kale* ya da *hisâr* denilmekteydi. Dış kale, askerî amaçlı savunmaya yönelik olarak yapılırken, iç kale (hisâr), hem askerî hem de idarî ve malî amaçlı olarak kullanılmaktaydı. İç kale, Antalya Körfezi'nin çevresinde yer almaktaydı. İçten yapılan yeni surlar ile bu mekan sağlanmış görünmektedir. İç kalede nevbethâneler, cephanelikler, zindan ve tüccarlara ait mal ve eşyaların korunduğu depolar yer almaktaydı. Bu özelliği ile diğer Osmanlı şehirlerinde görülen iç kalenin fonksiyonlarını Antalya iç kalesinin de yaptığı görülmektedir⁶⁵.

Muhtelif tarihlerde Antalya'ya gelen seyyahlar kale ve surlar hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. H.732/M.1331-32 yılında şehre gelen İbni Batuta, daha önce de ifade edildiği gibi, şehirdeki mahallelerin surlarla çevrili olduğunu belirterek, mahalleler arasındaki irtibatın surlardan açılan kapılarla sağlandığını bildirmektedir. İbni Batuta ayrıca, şehrin çevresinin bütün mahalleleri içine alacak şekilde büyük bir surla kuşatıldığını ifade etmektedir⁶⁶.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında H.1082/M. 1671-72 yılında Antalya'ya gelen Evliyâ Çelebî'ye göre ise, Antalya Körfezi'nin nihayetinde deniz kenarında kavisli bir taş bina olan kale, 4400 adım genişliğinde olup 80

⁶³ BOA. Rûznâmçe, No: 15549, s. 35-36 (H. Gurre-i Rebi'ü'l-evvel 1013/M. 28 Temmuz 1604).

⁶⁴ Aynı defter, s. 40-41, 42-43.

⁶⁵ Özdemir, *a.g.m.*, s. 140-141.

⁶⁶ İbni Batuta, *a.g.e.*, C. I, s. 311-312.

kulesi vardır. Her kule arası yirmişer beden olan kalenin duvarları 2060 bedendir. Kalenin dışarı ile irtibatını sağlayan 4 büyük kapısı vardır. Bu kapılardan *Şâhrâh* adı verilen taşra varoş kapısı, şehrin kuzeyine açılmakta ve şehre karadan bağlantıyı sağlamaktaydı. Güneyde bulunan diğer üç kapı ise limana açılmaktaydı. Ayrıca, surlarla birbirinden ayrılan mahalleler arasındaki irtibat büyüklü küçüklü 22 kapı ile sağlanmaktaydı. Bu tarihte dizdarı Cafer Ağa olan kalenin dizdar divânhânesi ve mescidi aynı mahallede bulunmaktaydı. Kalede görevli neferler bu mahallede oturmaktaydı. Gayet sağlam ve dayanıklı bir bina olan kale, kurulduğu ilk dönemlerde küçük bir kale iken zamanla yapılan ilaveler sonucunda büyük bir kale haline gelmiştir⁶⁷.

Döneme ait Tahrîr Defterleri'nden ve diğer arşiv kaynaklarından XVI. yüzyılda Antalya Kalesi'nde görev yapan neferlerin sayıları ile timar gelirleri hakkında önemli bilgiler edinmekteyiz. Kalede görevli neferlerin sayısı yüzyılın ilk yarısında H.927/M.1520-21 yılında 1 dizdar, 1 kethüdâ ve 191 kale merdi⁶⁸, H.937/M.1530-31 yılında ise 1 dizdar, 1 kethüdâ, 6 topçu ve 115 müstahfız idi⁶⁹. Yüzyılın ikinci yarısında III. Murad döneminde kalede 1 dizdar, 1 kethüdâ ve 131 müstahfız görev yapmaktaydı⁷⁰. H.986/M.1578⁷¹ ve H.993/M.1585⁷² yıllarında ise Antalya Kalesi'nde görevli müstahfız sayısı 120 neferdi.

XVI. yüzyılda Antalya Kalesi'nde görevde bulunmuş, isimlerini tespit edebildiğimiz dizdarların görev yılları ve timar gelirleri şöyle idi:

⁶⁷ Evliyâ Çelebî, *a.g.e.*, C. IX, s. 285, 286, 290.

⁶⁸ BOA. TD., No:107, s. 89.

⁶⁹ BOA. TD., No: 166, s. 584, 590.

⁷⁰ TKGM. KK., No: 315, vr. 31/b-36/a.

⁷¹ BOA. MD., C. 35, s. 324/824 (H. 26 Şabân 986/M. 28 Ekim 1578).

⁷² BOA. MD., C. 58, s. 53/154 (H. 7 Cemaziye'l-evvel 993/M. 7 Mayıs 1585).

Tablo I: XVI. Yüzyılda Antalya Kalesi'nde Görev Yapan Dizdarlar:

Dizdar Adı	Görev Yılı	Timar Geliri (akçe)
Yusuf ⁷³	H.907/M.1501-1502	12.635
Yayabaşı Kemal ⁷⁴	H. 927/M. 1520-21	7421
Kaya ⁷⁵	H. 957/M. 1550	-
Piri ⁷⁶	H. 963/M. 1556	6000
Mehmed ⁷⁷	H. 963/M. 1556	9350
Şaban ⁷⁸	III. Murad dönemi	8300
Mustafa ⁷⁹	H. 987/M. 1579	8300
Mahmud ⁸⁰	H. 992/M. 1584	8300
Mustafa ⁸¹	H. 993/M.1585	-
Şaban ⁸²	H.996/M.1587-88	8300
Ali ⁸³	H. 1004/M. 1595-96	-
Hasan ⁸⁴	H. 1013/M.1604'ten önce	8300
Abdi ⁸⁵	H. 1013/M.1604'ten önce	8300
Gazanfer ⁸⁶	H. 1013/M. 1604	8300
Ömer ⁸⁷	H. 1013/M. 1604	8300
Mehmed ⁸⁸	H. 1013/M. 1604	8300

XVI. yüzyılda Antalya Kalesi'nin muhafazasında görev yapmaları karşılığında İğdir Nahiyesi'ne bağlı bazı köy ve cemaatler avârizdan muâf tutulmuşlardır. 1588 tarihli Mufassal Defter'de, İğdir Nahiyesi'ne bağlı İğdir Hisârı, Kökez-i Ulu, Kardic Deresi, Kardic ve Akova Köyleri ile Ovacık (Tekürova, Sofular) Cemaati'nin Antalya Kalesi'nin muhafazasında hizmette bulunmaları karşılığında avârizdan muâf tutuldukları kaydedilmiştir⁸⁹.

⁷³ Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, O. 117/4, vr. 2/a.

⁷⁴ BOA. TD., No: 107, s. 84.

⁷⁵ BOA. KK., No: 209, s. 97 (H. 3 Ramazan 957/M. 15 Eylül 1550).

⁷⁶ BOA. MD., C. 2, s. 4/35 (H. 5 Rebi'ü'l-evvel 963/M. 18 Ocak 1556).

⁷⁷ BOA. MD., C. 2, s. 103/1057 (H. 22 Şaban 963/M. 1 Temmuz 1556).

⁷⁸ TKGM. KK., No: 315, vr. 35/a.

⁷⁹ BOA. MD., C. 41, s. 212/475 (H. 10 Şevvâl 987/M. 30 Kasım 1579).

⁸⁰ BOA. Rûznâmçe, No: 76, s. 35-36.

⁸¹ BOA. MD., C. 58, s. 109/298 (H. 17 Cemaziye'l-evvel 993/M. 17 Mayıs 1585).

⁸² TKGM. KK., No: 107, vr. 219/a-219/b.

⁸³ BOA. Rûznâmçe, No: 183, s. 58.

⁸⁴ BOA. MAD., No: 15549, s. 35.

⁸⁵ Aynı defter, s. 35.

⁸⁶ Aynı defter, s. 35-36.

⁸⁷ Aynı defter, s. 40-41.

⁸⁸ Aynı defter, s. 32, 42-43.

⁸⁹ TKGM. KK., No: 107, vr. 87/b-89/b, 93/b-96/b, 97/a-100/a, 108/a-109/b.

Osmanlılar zamanında da şehir, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bir baştan bir başa surlarla kuşatılmıştı. Şehir etrafında iki *U* çizen surlar, bugünkü Liman Mescidi'nin hemen yanında, denize 10 m. kadar yaklaşan bir yerde birleşmekteydi⁹⁰. Romalılar tarafından M.S. II. yüzyılda Helenistik dönemden kalan temeller üzerine inşa edilmiş olan surlar, Osmanlılar zamanında III. Selim'e karşı isyan eden Tekeli-oğlu tarafından yeniden yaptırılmıştır⁹¹. XX. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalan surlar, 1935-40 yılları arasında kısmen yıkılmıştır⁹².

4. Antalya Limanı:

Antalya Körfezi'nde yer alan Antalya Limanı, 50 m. yüksekliğinde bir kayalık üzerinde kurulmuş olup, çok iyi bir korunak durumundadır.⁹³ Bugünkü limanla aynı yerde bulunmayan eski liman, kent merkezinin yakınındaki tarihî kaleiçi mahallelerinin aşağısında yer alır. Günümüzde balıkçı tekneleri ve yatlarla hizmet vermektedir. Antalya Kalesi'nin kenarında bulunan liman, yüksek bir burun üzerinde yer almaktadır.⁹⁴ Antalya Limanı'nın girişinin her iki tarafında inşa edilmiş burçların birinden diğerine, yabancı gemilerin girmesini engellemek için kalın bir zincir gerilmiştir.⁹⁵ Teke Bey'i Mübârizeddin Mehmed Bey'e 'Zincir kıran' denilmesinin nedeni, 1373 yılında Antalya'yı Kıbrıslılardan fethi sırasında bu zinciri kırmış olmasından dolayıdır.⁹⁶

Yarlar arasında, Eskiçağ ve Ortaçağ gemilerinden büyükçe bir filoyu içine alabilecek, rüzgara karşı güvenli ve kumla dolma tehlikesinden uzak doğal bir liman olan Antalya Limanı, daha sonraları inşa edilen mendirekler sayesinde âdetâ 'kapılı bir liman' haline getirilmiş, yelkenli gemileri düşman ve korsanların saldırısından korumak için de denizin içine duvar çekilmiştir.⁹⁷ Liman iki rıhtımla korunmuştur ve rıhtımların her birinin ucunda bugün, yukarıda belirttiğimiz burçların harabeleri vardır.

H.732/M.1331-32 yılında şehre gelen İbni Batuta, liman hakkında değerli bilgiler vermiş, "Minâ"nın liman anlamına geldiğini tahmin

⁹⁰ "Antalya", *Yurt Ansiklopedisi*, C. II, s. 830.

⁹¹ Cl. Huart, "Adalia", *Et*, Vol. I, Leyden, 1913, s. 126-127.

⁹² *Antalya İli Turizm Envanteri*, 1994, s. 12.

⁹³ Huart, "Adalia" madd., *Et*, Vol.I. s.126-127.

⁹⁴ Texier, *a.g.e.*, C.III., s.251.

⁹⁵ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, İstanbul, 1935, s.766.

⁹⁶ Ahmed Tevhid, *a.g.m.*, s.337. 1472 yılında Fatih'in Uzun Hasan'ın üzerine yürüdüğü sırada Uzun Hasan'ın müttefiki olan Venedikli Amiral Pietro Mocenigo (Pier Müzeniko) komutasındaki Haçlı donanması, Antalya önlerine gelerek şehri yağmalamış ve limanı kapatan zinciri toplu kırarak yanlarında götürmüştür. (Bkz.Erten, *Antalya Tarihi*, s.82).

⁹⁷ Darkot, "Antalya" madd., *İA.*, C.I, s.460; Ahmed Tevhid, *a.g.m.*, s.337.

edemeyerek, Hıristiyan tüccârın limanda oturduklarını belirtmek için “*tüccâr-ı nasârâ Minâ nâmıyla ma'rûf mahalde sâkin olur*”⁹⁸ ifadesini kullanmıştır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında H.1082/M.1671-72 yılında şehre gelen Evliyâ Çelebi'ye göre ise işlek bir liman olan Antalya Limanı, 200 parça gemi alabilen ve girişinde iki büyük kule bulunan kapılı bir liman olup, topraklarla dört tarafı muhafaza altına alınmıştı. Surlarla çevrili şehirden limana üç büyük kapı açılmakta ve şehirle irtibat bu kapılar aracılığıyla sağlanmaktaydı. Güneye bakan *Büyük Liman Kapısı*'ndan limana Cenevizliler tarafından yaptırılmış, bugün hala mevcut olan kırk basamaklı taş merdivenle inilmekteydi. Limanın *Oda Kapısı* doğuya bakmaktaydı. Bu kapının yakınında kibleye doğru bakan küçük bir kapı olan *Gümrük Kapısı* bulunmaktaydı. Gümrükhâne, bu kapının iç tarafındaydı. Liman kenarında deniz kıyısında büyük su kaynakları bulunmaktaydı. Bu kaynaklardan bazısı, iskele başında denizin içinden çıkmaktaydı⁹⁹.

Tarih boyunca önemli bir liman olan Antalya Limanı, egemen olan devletler tarafından muhtelif tarihlerde tamir ve takviye edilmiştir. 1216 yılında Kıbrıslılardan alınarak Selçuklular tarafından ikinci defa fethedildikten sonra şehirdeki surlar, eski rıhtım ve mendirekler tamir edilmiş ve bugün yerinde hiçbir iz kalmayan bir tersane kurulmuştur. Selçuklular zamanında Mısır, Suriye ve Hindistan ile geniş ölçüde bir deniz ticareti başlamıştır.¹⁰⁰ Şehirde kurulan tersanenin Osmanlılar zamanında da kullanıldığı, burada gemiler inşâ edildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.¹⁰¹

Gümrükhânenin de yer aldığı Antalya Limanı, liman reisinin idaresi altında bulunuyordu. H.13 Safer 975/M.19 Ağustos 1567 tarihli bir kayda göre, Antalya liman reisi olan Hâce İvaz'ın gayr-i Müslimlere buğday sattığının bildirilmesi üzerine görevinden alındığı görülmektedir¹⁰². H.11 Rebiü'l-âhir 978/M.12 Eylül 1570 tarihli diğer bir kayıta ise, liman reisi olan Latif Reis'e, Lefkoşe Kalesi'nin fethinde hizmette bulunmasından

⁹⁸İbn Batuta, *a.g.e.*, C.I, s.311

⁹⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C.IX, s.286, 289.

¹⁰⁰ Erten, *Antalya Tarihi*, s.81, Texier, *a.g.e.*, C.III, s.251.

¹⁰¹ Antalya'da yapılan gemi ve kadirgalar için gerekli malzeme ve elemanın sağlanması hususunda muhtelif tarihlere gönderilen hükümler için bkz. BOA. MD., C.10, s.129/203, 140/216, 145/222, 177/265; BOA. MD., C.12, s.548/1044-1045; BOA. MD., C.16, s.326/574; BOA. MD., C.18, s.105/235, 116-117/256; BOA. MD., C.21, s.148/361, 241/582, 319/753; BOA. MD., C.67, s. 78/204.

¹⁰² BOA. MD., C.7, s.31/93; Ayrıca bkz. TKGM. KK.Yeni no: 107, Eski no: 269, vr. 7/a.

dolayı ibtidâdan iki bin akçe timar verilmiştir.¹⁰³ XVII. yüzyıla ait H.12 Ramazan 1091/M.6 Ekim 1680 tarihli bir başka kayıttan ise, Eş-şeyh Mustafa'nın babasının yerine liman reisi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁴

Mukâtaa haline getirilen Antalya Gümrüğü, XV. yüzyılda zaman zaman emâneten idare edilmiş,¹⁰⁵ XVI. yüzyıl ve sonrasında ise üçer yıllık tahvillerle iltizâma verilmiştir.¹⁰⁶

Selçuklular döneminde Anadolu Selçuklu donanmasının merkezi olan Antalya, Osmanlılar döneminde de Anadolu'nun deniz aşırı ülkelerle bağlantısını sağlayan önemli bir merkez olmuştur. Antalya Limanı, Osmanlılar zamanında özellikle XV. yüzyılda Anadolu mallarının çıkış, Suriye, Mısır ve Hindistan mallarının ise Anadolu'ya giriş kapısı olmuştur. XV. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi olan Bursa, Antalya üzerinden Suriye ve Mısır'a bağlanmaktaydı. XV. ve XVI. yüzyıl gümrük kayıtlarına göre, Anadolu'dan Suriye ve Mısır'a yapılan ihracat kereste, demir ve demir ürünleri, Bursa ipeklileri, Ankara sofları, pamuklu tekstil ürünleri, halı ve kilim, zift, ibrişim, afyon, kuru meyve, kürk, bal mumu ve katrandan (kara sakız, çamsakızı) oluşuyordu. Suriye ve Mısır'dan gelen gemiler ise Hint baharatları, kumaş boyaları, çivit, keten, pirinç, şeker ve Suriye sabunu getiriyorlardı. Bu dönemde Antalya ve ona bağlı limanların gümrük gelirleri yılda 7000 düka altına ulaşıyordu.¹⁰⁷

XVI. yüzyılda Mısır ve Rodos'un fethiyle İstanbul ile İskenderiye arasında doğrudan ve güvenli bir deniz trafiği mümkün olduğundan, Anadolu ve Mısır arasındaki Bursa-Antalya-İskenderiye eksenindeki güzergâh önemini yitirmeye başlamıştı.¹⁰⁸ Bu durum Alâiye için de geçerliydi.¹⁰⁹ Bütün bu gelişmelere rağmen Antalya'nın Mısır ve Suriye ile olan irtibatı tamamen kesilmemiş, yerel ve alt düzeyde de olsa Arap ülkeleri

¹⁰³BOA. MD., C.8, s.123/1396.

¹⁰⁴İbnü'l-emin -Bahriye, No:206.

¹⁰⁵ Gümrük mukataası H.Gurre-i Şevvâl 880-H.Gurre-i Safer 882 tarihleri arasında Antalya dizdârı Muslihiddin marifetiyle emâneten idare edilmiştir (Bkz. BOA.MAD. No: 7387, s.86).

¹⁰⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. BOA.KK.No: 63, s.18; BOA.MAD.No: 102, vr. 1/b; BOA.MAD.No:619, s.12-13; BOA.MAD.No: 385, s.52-53; BOA.MAD.No:3277, s.44; BOA.MAD.No:1583, s.215,240,260,281; BOA.D.BŞM. No:168, s.2; BOA.MAD.No:78, vr.2.

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bkz. İnalçık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, London 1994, s. 127-128; Aynı yazar, "Bursa I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV/93 (1960), s.49; Flemming, *a.g.e.*, s.126; Emecen, "Antalya", *TDVİA.*, C. III, s. 235..

¹⁰⁸ Flemming, *a.g.e.*, s.126; İnalçık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, s.128.

¹⁰⁹Faroqhi, *a.g.e.*, s.147.

ile olan ticarî ilişkiler sürmüştü. Ayrıca, İstanbul'dan Mısır'a veya Mısır'dan İstanbul'a gelip giden devlet görevlileri, en kısa yol olması nedeniyle bu deniz yolunu kullanmışlardı.¹¹⁰ XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise, Akdeniz ticaretindeki büyük değişmeler ve Anadolu'da İzmir'in gittikçe artan bir öneme sahip olması gibi nedenlerle Antalya trafiğindeki yoğunluğun eski düzeyinde olmadığı anlaşılmaktadır.¹¹¹

Sonuç olarak Antalya, kurulduğu dönemden itibaren Güney Anadolu'nun en önemli liman kentlerinden biri olmuştur. Gerek Türk hakimiyetinden önceki, gerekse Türk hakimiyetine geçtikten sonraki dönemlerde bu önemini koruyan şehir, Osmanlılar zamanında da coğrafi konumundan dolayı canlılığını sürdürmüş ve Anadolu mallarının çıkış, Suriye, Mısır, Hindistan mallarının ise Anadolu'ya giriş yaptığı liman şehirlerinden biri olmuştur. Ancak, Anadolu'yu Trablusşam, İskenderiye, Dimyat ve Hindistan'a bağlayan ve XV.yüzyılda Anadolu mallarının antrepoşu olan Antalya, Mısır ve Rodos'un fethiyle İstanbul ile İskenderiye arasında doğrudan ve güvenli bir deniz trafiğinin mümkün olması sonucunda XVI. yüzyıldan itibaren eski önemini yitirmeye başlamıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise, İzmir'in giderek önem kazanması sonucunda Antalya trafiğindeki yoğunluğun azalmaya başladığı görülmektedir. İncelediğimiz dönemde 3500-4500 civarında tahmini bir nüfusa sahip olan Antalya, XVI. yüzyıl Anadolusunun orta büyüklükteki şehirleri arasında yer almaktaydı.

¹¹⁰Bu konuda bkz. BOA.MD.C.1, s.171/978; BOA. MD.C. 6, s.574/1259; BOA.MD.C.7, s.151/387, 689/1902; BOA.MD.C.10, s.198/298; BOA.MD.C.14, s.9/13, 949/1406; BOA.MD.C.19, s.58/129; BOA.MD.C.31, s.265/586.

¹¹¹ Özer Ergenç, "XVIII.Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, LII/203 (1988), s.523.